

В.П. Матяшук

Львівський державний ліцей

з посиленою військово-фізичною підготовкою імені Героїв Крут

ПОМИЛКИ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ГОЛОВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

© Матяшук В.Я., 2007

На основі різноманітних джерел аналізуються помилки військової політики М. Грушевського як Голови Центральної Ради України.

On base different sources it is done analyses of the mistakes of military policy of Mychailo Grushevskiy as a chief of Central Rada of Ukraine.

Незмінний лідер Центральної Ради, головний ідеолог української революції М. Грушевський обґрунтував стратегію встановлення державної незалежності України. Детальне вивчення і обговорення його помилок не втрачає своєї актуальності і до сьогодення, оскільки процеси державотворення в Україні тривають, викликаючи численні суперечки в суспільстві з приводу тих чи інших кроків на шляху їх реалізації.

Автор опирається у своєму дослідженні на роботи таких безпосередніх учасників тих подій, як М. Грушевський [1–11], С. Петлюра [12], П. Скоропадський [13], В. Сальський [14], З. Стефанів [15], В. Петрів [16], Д. Дорошенко [17], Л. Шанковський [18], В. Падалка [19], М. Остапович і О. Белозерський [20], а також сучасних українських вчених: Р. Зінкевича [21], О. Мацагора [22], Б. Якимовича [23], В. Задунайського [24], А. Лубенця [25], В. Голубка [26], В. Бережинського [27], О. Копиленка [28], О. Карпенка [29], Г. Гаврилюка [30], П. Притуляка [31].

Як відзначив О. Копиленко: “Ми говоримо про ці помилки не для того, щоб констатувати їх наявність, а для того, щоб не напоротися на ті ж рифи, на яких потонув корабель Грушевського... Ми ж тепер цілком повторюємо помилки Грушевського...” [28, с. 171].

Український військовий рух періоду 1917 – першої чверті 1918 рр., за визначенням В. Голубка, завдяки своїй масовості, радикалізму й організованості зайняв чільне місце в державному відродженні України і став каталізатором всього революційного процесу [26]. Але особливість закладення підвалин Української національної армії полягала в тому, що ініціатива українізації армії пішла не від провідних політичних партій, які мали найбільший вплив у Центральній Раді, а від Українського Військового Клубу ім. гетьмана Полуботка, заснованого самостійником М. Міхновським [23; 24; 26]. У той самий час М. Грушевський висуває концепцію автономії України: “Широка автономія України – в її етнографічних межах у федеративному зв’язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа” [1, с.100]. В іншій статті він деталізує своє бачення майбутнього України: “... союзна держава виступає як одне тіло – право заграничної політики належить тільки до союзної держави, а не держав-частей. Так само провід військовими силами і фльотою держави” [2, с.12]. Великий гуманіст і демократ, яскравий антимілітарист М. Грушевський не бачив для України необхідності у постійному війську [12–19, 21–30]. Більшість членів Центральної Ради теж схилилася до думки М. Грушевського і В. Винниченка, які були категорично проти формування і утримування власної армії [27]. “Військо і військовослужбовці не мали ніколи популярності в кругах української свідомої інтелігенції”, – свідчить З. Стефанів [15, с. 38]. Вимоги, що їх висував військовий рух, а з ним і уся національно-визвольна боротьба, не вміщувалися у вузькі рамки планованої федерації і викликали побоювання лідерів Центральної Ради, що Тимчасовий уряд звинуватить їх у націоналізмі і сепаратизмі.

“Оборонці української національності не будуть націоналістами”, – прикривався М. Грушевський [1, с. 104]. Проте саме активність самостійників, зорганізований ними 3-тисячний солдатський мітинг з вимогою надати їм статус окремої української частини, змусив М. Грушевського визнати необхідність українізації війська. Він визнав: “Коли армія дізнається про сформування української частини, вона піде за нами, у протилежному випадку – буде незгода” [26, с. 46]. Лише страх перед масштабом і напором цього руху, а не вбачання в ньому реальної військової сили, яка могла б забезпечити саму її діяльність, змусив Центральну Раду взяти на себе організацію першого Всеукраїнського військового з’їзду. Її лідери доклали всіх зусиль, щоб усунути самостійників з арени політичної боротьби, якою ставала Армія. Згадуючи про перший військовий з’їзд у своїх спогадах, М. Грушевський пише, що на з’їзді вирішувалось питання про військову справу – “чи вестиме її Центральна Рада, її соціалістичні і демократичні круги, чи наші фашисти” [3, с. 135], як він характеризує М. Міхновського. Ні відхилення вимог щодо автономії України, ні заборона проведення Другого військового з’їзду не позбавили керівників Центральної Ради ілюзій щодо Тимчасового уряду, його бачення майбутньої федерації. Вона і надалі не хоче використати повною мірою потенціал військового руху. В. Голубко наводить слова В. Винниченка, які яскраво ілюструють ставлення Центральної Ради до військового руху: “...для нас свідомість і національна організація війська були на той час потрібні не як технічна, фізична, чисто військова сила, а як... ще один доказ нашої зрілості й необхідної реалізації наших домагань” [26, с. 57]. Обмеження розвитку українського військового руху рамками автономії унеможливило створення регулярної Української армії, як би не старались досягти цього самостійники. Знову ж таки під їх тиском відбувся 2-й військовий з’їзд, на якому було оголошено І Універсал. Ці з’їзди сформували вищі національні керівні військові органи. “Найголовніше завдання сповнили військові з’їзди в тому, що дали найбільше із всяких з’їздів в тому часі, моральну піддержку Центральній Раді в її політичних домаганнях від московської центральної влади”, – стверджує З. Стефанів [15, с. 50]. Більше того, вони яскраво свідчили, що наявність такого потенціалу національних Збройних сил далеко виходить за межі задекларованого М. Грушевським куцою автономного статусу, який зводить нанівець всю роботу з їх створення. Але Центральна Рада, втілюючи відверто антимилітаристський політичний курс, відмовившись від створення регулярної армії, фактично зірвала процес розбудови власного війська, тим самим позбавила свою державу єдиного можливого гаранта. Проте військовий рух і надалі лишався каталізатором революційного процесу [26, с. 209].

II Універсал під тиском самостійників порушив проблему українізації війська на найвищому рівні. Проте велике обурення у військах викликала необхідність її узгодження з російськими військово-громадськими організаціями. Це яскраво продемонстрував виступ Полку ім. гетьмана Полуботка. Він мав призвести до державного перевороту для передачі Центральній Раді повноти влади в Україні, але вона відмовилась від цього. Розстановка політичних сил на початку липня 1917 року давала можливість досягти успіху, адже на той час російські війська були вкрай здеморалізовані провалом наступу на фронті і їм було не до придушення повстань [26, с. 77]. Учасник повстання М. Падалка зазначив: “Центральна Рада забула, що в політиці вищим аргументом справедливості є добре організована і велика дисциплінована армія. Політики Центральної Ради не уявляли собі, проти кого й з ким доведеться воювати Україні, сконструйованій на кришталеві чистих демократичних принципах... Витворене в їхній уяві вільне співжиття народів бувшої царської Росії не лишало місця для непорозумінь, які б треба було вирішувати силою зброї..., партійні ілюзії не давали більшості бачити те, що кричали реалістичні елементи українського громадянства і вояцтва” [19, с. 74, 63].

Відмова від побудови суверенної держави, політика уступок Тимчасовому уряду, підтримка його в провальному наступі на Південно-Західному фронті, який майже наполовину був укомплектований українцями, завдали непоправної шкоди Центральній Раді, відірвали з числа її прихильників велику кількість патріотично налаштованих вояків. Навіть заколот Л. Корнілова не розвіяв федералістських ілюзій її керівництва. Знову було не тільки упущено реальний шанс перебрати владу в свої руки, але й дискредитовано вплив офіцерського корпусу в солдатському середовищі. Для забезпечення порядку в Україні Центральна Рада погоджується на створення

селянських загонів самооборони Вільного Козацтва, Січей, народного ополчення, які цілком вписувалися в її концепцію територіально-міліційних формувань. Тоді ж, восени, політична криза в Росії ще більше загострилась. Сам М. Грушевський зазначав, "... вся подальша тактика правительства Керенського до України обернулася на те, щоб звести нанівець навіть ту куцу автономну владу, яку воно визнало..." [4, с. 22]. Але міжпартійна боротьба всередині самої Центральної Ради, орієнтація на Тимчасовий уряд заважали проводити радикальні соціальні реформи, яких почали вимагати солдати. Цією ситуацією вміло скористалися більшовики. Як зазначав Р. Зінкевич, нерішуча військова політика призвела до втрати контролю над українізованими частинами і зараження їх більшовиками [21]. Це теж було упущенням "професорської демократії" Центральної Ради, як назвав її О. Копиленко [28, с. 158], бо саме вона допустила політизацію армії, навіть зукраїнізованих частин, в той час, як слушно зауважив пізніше С. Петлюра: "Військо не може бути зряддям партії чи угруповання. Воно є здобутком цілої нації, цілої держави, зряддям її і чинником державного будівництва". І ще: "...свою роллю в державі армія виконує доти, доки в цій боротьбі гору беруть державні моменти і не захитується самий пріоритет державності. Там, де цей пріоритет хитається, де партійна боротьба переступає межі державної доцільності, там захитується і внутрішня сила армії – її єдність та дисциплінованість" [12, с. 240]. М. Грушевський і сам пізніше визнав, що саме політиканство призвело Армію до її повного розкладу [8].

3-й військовий з'їзд, який проходив у час невдалого більшовицького повстання, у своїй резолюції поставив вимогу проголошення Української республіки. Як зазначив З. Стефанів: "III Універсал Центральної Ради, яким проголошено УНР, появився головно на основі ухвалені самостійниками резолюції на III Всеукраїнському військовому з'їзді" [15, с. 50]. Це визнав і сам М. Грушевський: "Справа суверенності українського народу і незайманості його волі стала гарячою, дражливою і вилилась у домагання повної самостійності й незалежності України, винесене насамперед військовими кругами, а далі прийняте цілим чи майже цілим, національно свідомим громадянством" [9, с. 233]. Але навіть після цього Центральна Рада продовжує відверто заявляти про те, що українська демократія простує не до постійного війська, а, оскільки вона стала на шлях федерації, то цим шляхом повинно йти і військо. Лише численні донесення офіцерів про розпад Армії, ворожість солдат і втрату з їх сторони довіри до офіцерського корпусу, вплив більшовиків змусили її взяти на себе функції організації і стабілізації ситуації у військах [26].

Під тиском цих обставин Ставка Верховного Головнокомандувача нарешті дає згоду на необмежену українізацію війська. Тільки з цього часу українізація набула окреслених організаційних форм. Разом з тим виникла й інша проблема. Як зазначив Д. Дорошенко: "Численні полки й дивізії, що присягали на вірність Українській Центральній Раді, були, за малими винятками, небоєздатними, бо з кожним днем були все більш і більш застроєні більшовицькою агітацією. Всі ті українізовані полки й дивізії топились як сніг, ще швидше, ніж відбувалася їх українізація. Проминув безслідно ентузіазм літа 1917 р., а від мільйонів багнетів, про які так гордо говорилося на військових з'їздах, не осталося й сліду" [17, с. 257]. Про те, що після більшовицького перевороту майже всі українізовані війська розбіглися, говорить і З. Стефанів [15], час для успішного перетворення наявних військових сил на національне військо України був безповоротно втрачений. Крім того, на визначальні пости у щойно створеному Військовому міністерстві почали призначати осіб молодшого офіцерського складу, прапорщиків і навіть рядових та цивільних [14]. Це не могло знайти розуміння в старших офіцерів, які теж стали відходити від владних позицій. П. Скоропадський у спогадах: "Круги Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в Армії молодшого старшинства і отаманів-аматорів" [13, с. 98].

Лише більшовицька агресія відкрила очі на допущені в питаннях творення війська помилки. На той час Центральна Рада опинилась з явно недостатніми для свого захисту військовими силами. Але навіть тоді на виконання волі Центральної Ради видаються накази про необхідність продовжувати військові дії заради спільних інтересів, хоча про які вже спільні інтереси на той час можна було говорити. Розійшовшись з керівництвом Центральної Ради в питаннях організації

війська, пішов у відставку С. Петлюра, згодом, після призначення на його місце М. Порша, з глибоким обуренням подав у відставку П. Скоропадський. 3 січня 1918 року нарешті виходить “Закон про утворення Українського Народного війська”. З одного боку, він проголосив створення народного війська, з другого, – народної міліції, що заперечує регулярний характер Армії [26]. На другий день виходить наказ про негайну демобілізацію, скасування офіцерських звань. Як стверджує З. Стефанів: “...життя показало повну безпідставність і недоцільність такої роботи” [15, с. 69]. Інший учасник оборони Києва, В. Петрів, у своїх спогадах висловлює нерозуміння того, що “...знову демобілізація і то жакливіше, ніж на фронті, бо нищить саму ідею обов’язкової військової служби і правильного війська” [16, с. 121].

IV Універсал дав правову основу розбудови власного війська, але запізнілість прийняття цих рішень завадила здійснити організацію боєздатної Армії. Фахові військовики, навіть віддані ідеї української державності, не розуміли політики військового керівництва. В. Петрів у своїх спогадах висловлює обурення тим фактом, що “... як можна в революційні часи не залишити зброю в переконанню, тільки вона може бути рішучим аргументом” [16, с. 101]. Про неспроможність Центральної Ради усвідомлювати хибність своєї військової політики свідчить і З. Стефанів: “В такий критичний для Української держави час могла стати порятунком тільки тверда влада, що розпоряджала б міцним дисциплінованим військом. Українська Центральна Рада, що, безумовно, має величезні заслуги в державному будівництві, оголошує закони, прегарно стилізовані відозви й універсали, в той час, коли всі зусилля треба було спрямувати до створення міцної й наглядної підпори держави – Армії” [15, с. 87].

Війна з більшовиками засвідчила банкрутство концепції федералізму. “Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками був вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь сей великий, просто необчислимий в своїх наслідках перелом в історії України”, – зазначив потім М. Грушевський [8, с. 6]. Тепер він уже переконався, що: “В військах зібралася вся сила, весь цвіт нашого народу” [10, с. 10], що ці люди є його реальною підтримкою і готові жертвувати життям заради української незалежності [11]. Відступ на Волинь змусив переглянути не тільки соціалістичні установки щодо організації війська. До цього часу, попри твердження М. Остаповича і О. Білозерського, що Грушевський “... виходив у своїй діяльності Голови Центральної Ради з тих ідей та засад, щоголосив їх ціле своє життя – народопрямство та орієнтація на сили власного народу” [20, с. 48], він орієнтувався на Росію. Це він сам визнає в статті “В огні і бурі”: “Наша українська революція, на жаль, не розвивалася самостійно. Вона весь час мусила сорозміряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями революції російської, хаотичної й страшної” [5, с. 199]. Тільки немає уточнення про те, що ця вимушеність визначалася федералістськими ілюзіями її вождів.

Після того він змінив московську орієнтацію на німецький багнет. Підписання Брестського мирного договору вивело Україну однією з перших зі світової війни попри те, що, як свідчив сам М. Грушевський, “... агенти союзників ... всіма способами хотіли залякати її правительство, обіцяючи фінансову поміч і збройну допомогу..., якщо Україна відмовиться від миру. А коли б вона не відмовилася – грозили всякими бідами і повною загибеллю” [6, с. 200]. С. Петлюра згодом писав: “... я був переконаний, що війну виграють не німці, а Антанта. Я хотів створення фронту, хай би він був розбитий мілітарно тимчасово. Все одно б ми виграли потім політично. Але божевільство, недалекозорість, недержавність наших тодішніх політиків, як от: Грушевський, Винниченко ... направили наш курс на іншу дорогу...” [12, с. 223]. В. Голубко, теж посилаючись на С. Петлюру, підтверджує, що підписання миру спричинило міжнародну ізоляцію, бо Україна опинилася у таборі переможених країн [26]. В тих умовах, в які сама себе загнала Центральна Рада, годі було сподіватися на власні Збройні сили і користання умовами сепаратного миру. І хоча М. Грушевський у своїх працях декларує віру у власні сили: “Після проголошення самостійності Української республіки ніхто вже не може ховатися в хащі нейтралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великоросії, в котрій всі громадяни Української республіки, всі жителі її без різниці поглядів і переконань обов’язані підтримати українське правительтво” [7, с. 195]. І тут же: “Треба відкинути ілюзії, мовби то ми на когось можемо опиратись, мовби то хтось стоїть за

нами...”, на практиці він такої віри не має і шукає чергової опори. За дисертаційним дослідженням П. Притуляка в історіографії немає одностайної оцінки необхідності підписання Брестського миру [31]. Новий союз був несподіванкою для солдат і старшин, які ще вчора воювали проти своїх сьогоднішніх союзників [16]. З більшовиками було покінчено. Але окупаційні війська залишались на українській території, дедалі більше вторгаючись у її внутрішнє життя. Це, нарешті, переконало Центральну Раду в помилковості існування іррегулярних військових формувань і змусило її на початку весни 1918 року зробити перші кроки в напрямку розбудови власної регулярної територіальної Армії. Але й на цьому шляху її керівники зуміли допустити ще одну фатальну помилку. Згідно з законом “Про заборону стихійного розгортання військового руху”, вона заборонила існування Вільного козацтва, а це спонукало Генеральну козацьку раду піти на змову з німецьким командуванням з метою зміни державного ладу в Україні, що і сталося в швидкому часі під час гетьманського перевороту [26].

Про ситуацію на флоті часів Центральної Ради докладно розповів у своєму дисертаційному дослідженні А. Лубенець [25]. Він відзначив, що для відродження флоту Центральна Рада мала всі передумови: історичні, географічні, етнічні, політичні та матеріально-технічні. Вони становили підґрунтя, на якому молода Українська держава могла побудувати власний флот, що став би серйозним стабілізуючим чинником у системі національної безпеки та оборони. Але, фактично, були допущені ті самі помилки, що і при створенні Армії, в результаті чого скористатися наявним грізним потенціалом Морських сил так і не вдалося.

Отже, підсумовуючи, можна дійти висновку, що трагічними помилками військової політики М. Грушевського як Голови Центральної Ради, які призвели до її загибелі, стали:

- помилковість для того часу концепції про міліційну армію у поєднанні з федералізмом, що призвела до втрати ініціативи в питаннях формування війська й розпорощення наявних військових сил;

- недовіра до вищого старшинського складу і залучення на керівні пости осіб, що не мали належного досвіду військового будівництва;

- невміння і небажання використати історичний момент для встановлення влади, опираючись на власні Збройні сили, через відсутність віри у власний народ, що змушувала її шукати опори, орієнтуючись то на Росію, то на німецькі багнети;

- допущення політизації Армії в той час, коли запорукою безпеки держави є саме деполітизація її війська;

- нездатність поєднати й утримати єдність загальнонаціональної боротьби за відновлення української державності з радикальними соціальними перетвореннями суспільства, чого найбільше сподівалися солдати і матроси як представники бідних верств населення;

- нав’язування війську демократичних реформ, які в кінцевому результаті сприяли його розкладу, при тому, що демократизація війська, на відміну від демократизації суспільства, має свої межі і не може допускати втручання у внутрішнє життя військової організації, щоб не підірвати її боєздатності.

Закінчити хочеться словами Л. Шанковського: “Можна жалувати, що цієї військової сили не було кому скерувати до боротьби за Українську державність. Замість гнати ці частини до непотрібних офензив, де вони мали важкі втрати, або тримати їх на фронті тоді, коли становище всередині країни вимагало радше їх присутності в Україні, треба було спрямувати в Україну і не треба було давати їм наказів на демобілізацію, коли на Україну наступали муравйовські банди. Помилки ці коштували нас дорого. Військовий матеріал у цих частин був знаменитий, це признають не тільки українські мемуаристи, але й російські” [18, с. 75].

1. Грушевський М. Вільна Україна. – С. 95–109 // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во “Знання в Україні”, 1991. – 240 с. 2. Грушевський М. *Якої ми хочемо автономії і федерації*. – К., 1917. – 16 с. 3. Грушевський М. *Спомини* // Київ. – 1989. – № 9. – С.122–141. 4. Грушевський М. *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919*. – К.: “Либідь”. – 1992. – 42 с. 5. Грушевський М. *В огні і бурі*. – С.198–1999 // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во

“Знання в Україні”, 1991. – 240 с. 6. Грушевський М. Мир землі нашій. – С.199–200 // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во “Знання в Україні”. 1991. – 240 с. 7. Грушевський М. Великий обов’язок. – С.193–194 // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во “Знання в Україні”, 1991. – 240 с. 8. Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с. 9. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. – С.225–236 // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во “Знання в Україні”, 1991. – 240 с. 10. Грушевський М. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во “Знання в Україні”, 1991. – 240 с. 11. Грушевський М. Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня 1918 р. – С.202 // *Хто такі українці і чого вони хочуть*. – К.: Т-во “Знання в Україні”, 1991. – 240 с. 12. Петлюра С. Статті. – К., 1993. – 302 с. 13. Скоропадський П. Спомини. – К., 1992. – 112 с. 14. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому: Промова, виголошена на урочистій Академії в Варшаві з нагоди 10-річчя започаткування Армії УНР. – 4 с. 15. Стефанів З. Українські Збройні сили в 1917–1921 рр.: Воснно-історичний нарис. Ч.1. – Коломия: Вид-во “Наша слава”, 1935. – 122 с. 16. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). – Ч.1: До Берестейського миру. – Львів: Червона калина, 1927. – 180 с. 17. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.1. – К.: Темпора, 2002. – 320 с. 18. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: “Дніпрова хвиля”, 1958. – 319 с. 19. Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу // *До зброї*. – Тарнів. – 1921. – Зб.1. – С.58–74. 20. Остапович М., Білозерський О. Президент: життя і діяльність М. Грушевського. – Львів, 1937. – 62 с. 21. Зінкевич Р. Діяльність українських політичних партій серед армій і тилових організацій Південно-Західного та румунського фронтів (лютий 1917–січень 1918): Автореф. ... канд. іст. наук. – 07.00.01 / Державний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 1995. – 20 с. 22. Мацагор О. Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920): Автореф. ... канд. іст. наук. – 07.00.01 / Національна академія оборони України. – К., 2002. – 20 с. 23. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – 360 с. 24. Задунайський В. Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. – 07.00.01 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1995. – 20 с. 25. Лубенець А. Творення Українського військового флоту в добу Центральної Ради (березень 1917– квітень 1918): Автореф. ... канд. іст. наук. – 07.00.01 / Національна академія оборони України. – К., 2002. – 20 с. 26. Голубко В. Армія УНР 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. – Львів, Кальварія, 1997. – 288 с. 27. Березинський В. Військова організація основних українських державних формувань. – Ч. III: Збройні сили України у 1917–1921 рр. – К.: Академія ЗСУ, 1995. – 40 с. 28. Копиленко О. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. – К.: Либідь, 1991. – 184 с. 29. Карпенко О.М. Грушевський – видатний державний і громадсько-політичний діяч епохи відродження української нації. – С. 34–35: Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження М. Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – 82 с. 30. Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917–1918 рр.: Автореф. ... канд. іст. наук. – 07.00.01 / Харківський державний університет. – Харків, 1998. – 20 с. 31. Притуляк П.П. Політика Центральної Ради щодо війни, укладення і реалізації Брестського мирного договору (березень 1917–квітень 1918 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.